

## Varför består den sociala snedrekryteringen?

ROBERT ERIKSON

JAN O. JONSSON

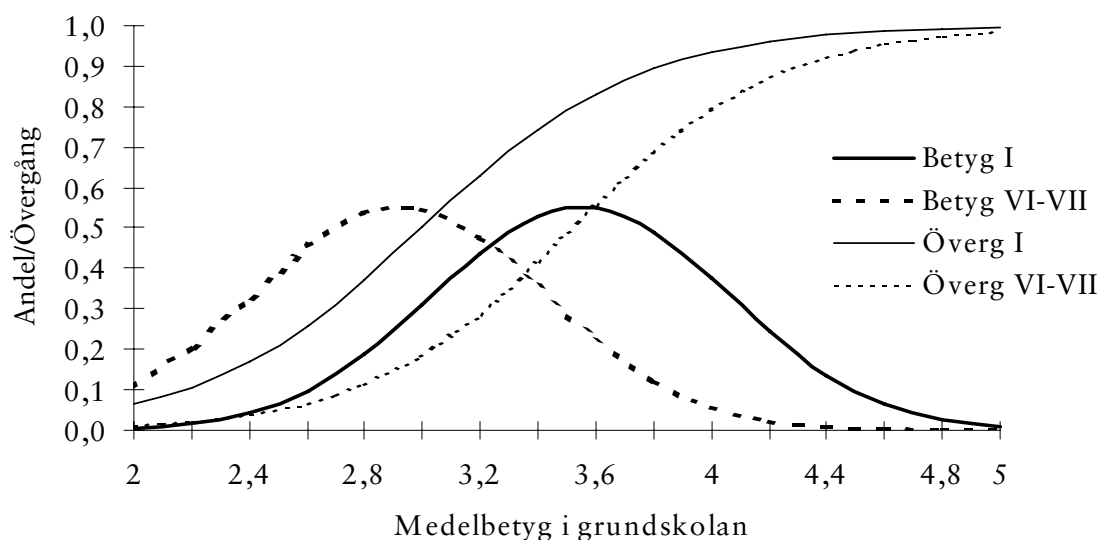
Institutet för social forskning, Stockholms universitet

**Sammanfattning:** *Social snedrekrytering sammanhänger med att elever från skilda socialgrupper presterar olika bra i skolan och att de, även vid samma skolprestationer, i skilda utsträckningar väljer att fortsätta till högre teoretiska studier. Medan den förra typen av effekter troligtvis sammanhänger med det tidiga samspelet mellan föräldrar och barn kan skillnaderna i val förstås som rationella handlingar under skilda förutsättningar. För dessa val ställer vi upp en enkel heuristisk modell, som bygger på sannolikheten att lyckas i studierna, deras kostnader och avkastning. Dessutom kan en aversion mot att ta risker leda till snedrekrytering, även om det i detta avseende inte finns några skillnader mellan samhällsklasserna. Att snedrekryteringen endast minskar måttligt och troligtvis aldrig försvinner helt antar vi beror på att interaktionen mellan föräldrar och barn endast förändras litet och att rationella skäl för skilda val kommer att kvarstå.*

### PRIMÄRA OCH SEKUNDÄRA EFFEKTER

Redan på 1940-talet analyserade Gunnar Boalt (1947) i sin avhandling den sociala snedrekryteringen bland en årsklass skolelever i Stockholm. Han undersökte hur selektionen verkade vid olika övergångar mellan skolstadier och kunde visa att den sociala bakgrundens betydelse relativt skolbetygens minskade från övergång till övergång, men att en effekt ändå kvarstod vid de senare övergångarna. Cirka 25 år senare publicerade den franska sociologen Raymond Boudon (1973) en inflytelserik bok om social selektion i skolan. I den framhåller han på grundval av tidigare forskning att två effekter ligger bakom den sociala snedrekryteringen. Den primära effekten innebär att barn från högre socialgrupper presterar bättre i skolan än andra barn och den sekundära effekten att även vid lika goda prestationer i skolan tenderar barn från högre socialgrupper mer än andra välja att fortsätta sina studier snarare än att lämna skolan. De två effekterna finns belagda i Härnqvist (1958) och i Erikson och Jonsson (1993). Figur 1 är hämtad från Erikson och Jonsson (1996 s 77) och avser barn som gick ut grundskolan i början av 1990-talet.

De två klockformade kurvorna i Figur 1 visar betygsfördelningarna för elever som är barn till arbetare respektive högre tjänstemän, medan de två s-



Figur 1. Medelbetyg i grundskolan och övergångssannolikheter till teoretiska gymnasielinjer för barn till högre tjänstemän (I) och arbetare (VI-VII).

formade kurvorna visar andelarna inom de två grupperna som fortsatt till teoretiska gymnasielinjer vid olika medelbetyg. Betygsfördelningarna kan sägas indikera de primära effekterna medan övergångssannolikheterna kan sägas vara uttryck för de sekundära effekterna.

De två effekterna, i kombination med andelen av en årskull som ges möjlighet att fortsätta sina studier, innebär en restlös förklaring av den sociala snedrekryteringen. De primära effekterna kan ses som följer av att barnen erhållit vissa egenskaper från sina föräldrar och att de exponerats för olika faktorer kopplade till den sociala bakgrunden, medan de sekundära effekterna är uttryck för val som barnen – och deras föräldrar – gör, val som är betingade av den sociala bakgrunden. Dock, om barnen redan i grundskolan anteciperar att de avser att söka sig till teoretiska gymnasielinjer, det vill säga att de strävar efter högre betyg av detta skäl, underskattar vi i figuren effekten av val och överskattar effekten av påverkan.

Dessa distinktioner är verkligen långt ifrån glasklara. Tanken är dock att i det förra fallet får barn från högre socialgrupper, genom samvaron i hemmet exempelvis en bättre verbal förmåga än andra barn, utan att detta egentligen är det eftersträfvade målet med samvaron. I det andra fallet gör barn med olika social bakgrund skilda val. Dessa val görs nog ofta inte med full insikt om vilka konsekvenser de kan få, men de är ändå resultat av ställningstaganden som eleverna gjort. Även i detta senare fall föreligger naturligtvis en påverkan från den sociala bakgrunden, men här är denna påverkan indirekt via barnens val.

Skälet till att det förefaller meningsfullt med en sådan uppdelning är att det verkar troligt att när vi skall förklara förändring – eller konstans – i den sociala snedrekryteringen, krävs skilda förklaringsmodeller för de primära och de sekundära effekterna. För de primära effekterna behöver vi en förklaring till varför barn från olika socialgrupper skiljer sig åt med avseende på egenskaper

och värderingar. För de sekundära effekterna behöver vi kunna förklara varför dessa skillnader i egenskaper och värderingar, tillsammans med de skillnader i resurser som följer med variationen i social bakgrund, leder till att barn från olika socialgrupper gör skilda val med avseende på sina fortsatta studier.

De primära effekterna har nog främst med socialisation att göra. Man kunde kanske vänta sig att höjningen av utbildningsnivån i befolkningen, vilken har inneburit att de absoluta skillnaderna i utbildning mellan olika befolkningsgrupper har minskat, skulle leda till svagare primära effekter, vilket i sin tur borde leda till en viss minskning av den sociala snedrekryteringen. En sådan har ju faktiskt också skett på senare år (SCB 2000; Gustafsson, Andersson & Hansen 2000), men vi åtar oss inte att reda ut om detta skulle kunna bero på svagare primära effekter. Men även om utbildningsskillnaderna har minskat i befolkningen så är de, liksom andra skillnader i villkor mellan befolkningsgrupper, alltför stora, vilket innebär att vi även nu kan förvänta oss betydande primära effekter. Vi tänkte dock överlåta åt våra kollegor bland psykologer och pedagoger att reda ut det här med primära effekter.

I stället avser vi att diskutera hur man kan förklara de sekundära effekterna, det faktum att barn från olika socialgrupper tenderar att göra skilda utbildningsval, trots att de har presterat lika väl i skolan. Låt oss anta att individen väljer den utbildning som hon uppfattar ge störst nytta ( $U$ ) inom ramen för den ›realiserbara mängden› det vill säga utbildningar som kan väljas (en person med synfel kan inte utbilda sig till pilot). En enkel heuristisk modell kan utgå från att nyttan bestäms av förväntad avkastning ( $B$ ), förväntade kostnader ( $C$ ) och hur sannolikt det verkar vara att kunna lyckas i utbildningen ( $P$ ). Om vi antar att en oavslutad utbildning inte förväntas ge någon avkastning, men innebära samma kostnader som en avslutad, kan vi skriva:

$$U_i = P_i(B_i - C_i) + (1 - P_i)(0 - C_i)$$

vilket kan förenklas till:

$$U_i = P_i B_i - C_i$$

vilket är den förväntade nyttan av alternativ  $i$ .

Vi måste dock räkna med en viss riskaversion, att individen inte väljer en utbildning där risken överstiger något visst värde. Om risken en individ tar genom att välja en viss utbildning är:

$$r_i = (1 - P_i)C_i$$

och  $R$  är den största risk hon är villig att ta, så gäller naturligtvis att valet begränsas av att:

$$R \geq (1 - P_i)C_i$$

Kombinationen av faktorer kan också ha betydelse så att en riskaversiv individ  $i$  valet av två utbildningar med samma värde för  $U$  kanske föredrar den med högre  $P$  och lägre  $B$  framför den med lägre  $P$  men högre  $B$ .

Hur kan då den sociala bakgrunden tänkas påverka de här olika faktorerna?

### Sannolikheten att lyckas (P)

Barn som växer upp i familjer där föräldrarna är högre tjänstemän eller har högre utbildning tenderar att mer än andra inhämta kunskaper och färdigheter som är gynnsamma för framgång i skolan. Så har till exempel amerikanska studier visat att skillnaderna i testvärden mellan barn från olika socialgrupper ökar under sommarlovet (Heynes 1978; Entwistle, Alexander & Olson 1997). Lindahl (2000), finner emellertid inga motsvarande klass-skiljande effekter, men de data han utgår från är inte idealiska för att testa hypotesen beroende på att han inte har information om föräldrabakgrunden på individnivå. Föräldrar från högre socialgrupper har, bland annat genom en bättre kunskap om irrgångarna i skolsystemet, större möjligheter att hjälpa barnen i deras skolarbete och de vet också att det inte krävs någon exceptionell begåvning för att genomgå en högre utbildning. Detta talar för att både den faktiska sannolikheten att lyckas med studierna och den av barn och föräldrar uppfattade sannolikheten är större i familjer där föräldrarna har högre utbildning eller högre tjänstemannayrken.

### Kostnader (C)

Kostnaderna för att fortsätta med utbildning jämfört med att börja förvärvsarbete blir högre för barn från lägre socialgrupper eftersom den åtföljande skillnaden i levnadsstandard under den eventuella studietiden troligtvis blir större för dem och de direkta relativa kostnaderna blir rimligtvis också större, allt under antagande om att barn från högre socialgrupper får större bidrag från föräldrarna. Kostnader kan emellertid inte vara avgörande eftersom även val som uppenbarligen inte medför några kostnader – som val av särskilda kurser på grundskolans högstadium – har visat sig vara starkt beroende av den sociala bakgrunden.

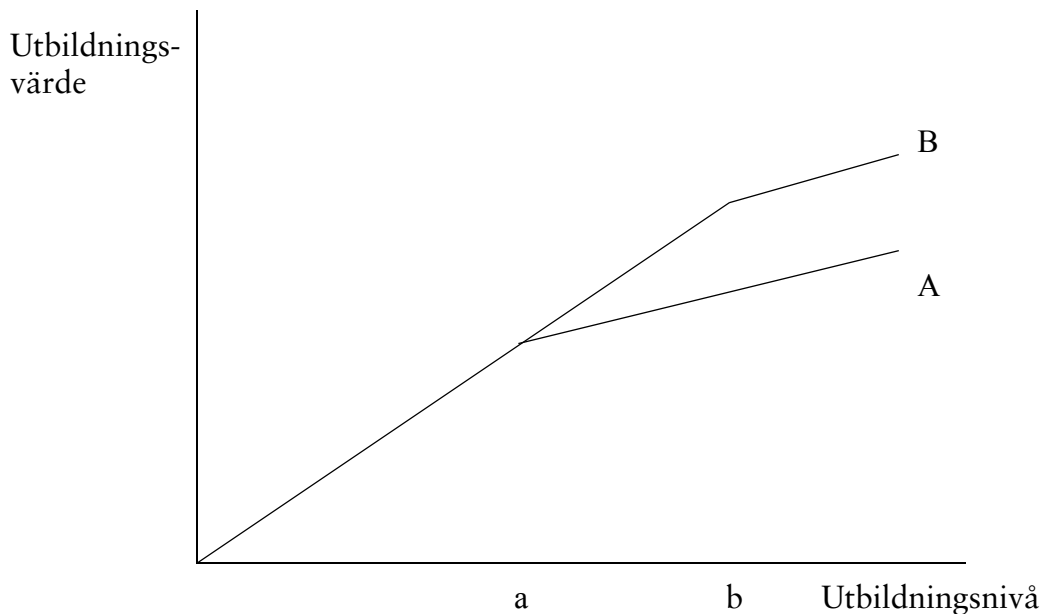
### Avkastning (B)

Det absoluta värdet av att följa en viss utbildning, till exempel i form av förväntad inkomst, är troligtvis ungefär detsamma oberoende av social bakgrund. Det relativa värdet kan emellertid, grundat på några enkla antaganden, variera betydligt. Antag att:

- Alla värderar ytterligare utbildning positivt;
- Ovanför aspirationsnivån är värdet av ytterligare utbildning mindre än under den;
- Barnens aspirationsnivå vad gäller utbildning är avhängig av föräldrarnas utbildningsnivå och yrkestillhörighet;

.

Figur 2 ger en schematisk bild av hur värdet av utbildning på olika nivåer kan te sig för två individer A och B, för vilka A:s aspirationsnivå är lägre än B:s (jfr Keller & Zavalloni 1964). Enligt figuren skulle A och B värdera utbildning under A:s aspirationsnivå lika, medan B har en högre värdering av utbildningar som ligger däröver. Vi behöver alltså inte anta att det finns någon form av kulturskillnad mellan olika socialgrupper vad gäller värderingen av högre



Figur 2. Antaget subjektiva värden för utbildningsnivå för två personer, A och B, med aspirationsnivå a respektive b.

utbildning, utan en skiljaktig värdering kan följa av relativt enkla socialpsykologiska processer, vilka verkar på samma sätt i alla befolkningsgrupper. Om föräldrarnas utbildning och yrken påverkar barnens aspirationsnivå följer då att barn från högre socialgrupper kommer att sätta ett högre värde på universitetsutbildning än andra barn.

### Riskaversion

Även om barn från olika socialgrupper ordnar utbildningsalternativen lika efter nytta, och även om de har samma riskaversion, kan denna leda till att barn från lägre socialgrupper väljer bort utbildningar med hög förväntad nytta, om kostnaderna ( $C$ ) är högre för dem eller om den förväntade sannolikheten att lyckas ( $P$ ) är lägre. Risken,  $r_i = (1-P_i)C_i$  är då större, vilket gör att den oftare ligger över gränsen  $R$  för dessa barn än för barn från högre socialgrupper.

Hur kan då förhållanden i skolan och i samhället i övrigt tänkas påverka de här faktorerna?

### Sannolikheten att lyckas ( $P$ )

Ju mer daghem och skola betyder för barns utveckling – främst, men inte enbart, avseende kognitiv förmåga – desto mindre bör försteget på grund av föräldrastödet vara för barn från högre socialgrupper. Ju klarare skolsystemets struktur är, det vill säga att ju enklare valen i skolan är, desto mindre bör högre socialgruppers kunskap om skolsystemet betyda. Eventuella dolda system av medelklassvärderingar i skolan, resulterande i ett underförstått normsystem, missgynnar barn från lägre socialgrupper.

### Kostnader (C)

Ju högre kostnaderna är för terminsavgifter, kurslitteratur med mera, desto större blir den relativa fördelen för barn från mer välbärgade hem. Samma gäller rimligtvis för längden på utbildningen. De direkta skolkostnaderna torde dock nu i Sverige spela en ganska liten roll för snedrekryteringen.

### Avkastning (B)

Det har hävdats att den pekuniära avkastningen av utbildning – till exempel i form av framtida lön – skulle betyda mer för barn från lägre socialgrupper. Detta verkar emellertid inte vara fallet, i stället är det barn från högre socialgrupper – om några – som söker sig till de mest inkomstbringande utbildningslinjerna, ›allt annat lika› (Erikson & Jonsson 1994b).

## MEN VARFÖR BESTÅR SNEDREKRYTERINGEN?

Den hittillsvarande framställningen är ett försök att förstå varför snedrekrytering uppkommer, men säger ingenting om varför den består. Om vår tolkning av mekanismerna bakom snedrekryteringen är rimlig följer emellertid att vi inte ska vänta oss särskilt stora förändringar. Snedrekryteringen är nära förbunden med samhällets skiktning efter utbildning, klass och inkomst och grundas i det intima samspelet mellan föräldrar och barn. Den sociala skiktningen har i stort sett samma karaktär i alla industriländer, vilket kan förklara varför snedrekryteringen är av samma karaktär och av ungefär samma omfattning i dessa länder.

Att vi inte tror att man kan förvänta sig stora förändringar när det gäller snedrekryteringen beror på att den sociala skiktningen knappast kommer att förändras påtagligt och att resultatet av interaktionen mellan föräldrar och barn troligtvis kommer att förbli av något olika innehåll i olika samhällsklasser. Snedrekryteringen har dock minskat i Sverige efter det andra världskriget (Erikson & Jonsson 1993; Gustafsson, Andersson & Hansen 2000; SCB 2000) och detsamma gäller för flera andra länder, bland annat Nederländerna (De Graaf & Ganzeboom 1993), Tyskland (Müller & Haun 1994; Jonsson, Mills & Müller 1996; Henz & Maas 1995) och Frankrike (Thelot & Vallet 2000). Dessa minskningar av snedrekryteringen kan, som framhölls ovan, sammanhålla med de minskade skillnaderna i utbildningsnivå bland föräldrarna (för femtio år sedan var variationsvidden i utbildningstid bland skolelevers föräldrar cirka 14 år, medan den nu är runt 11 år). Att näst intill alla ungdomar fortsätter till gymnasieskolan bör också ha bidragit till en minskad snedrekrytering, bland annat eftersom det för många innebär att det avgörande utbildningsvalet förskjuts till en högre ålder, då den sociala bakgrunden kan förväntas ha en svagare inverkan på besluten.

Men även om skillnaderna i kognitiv förmåga mellan barn från olika socialgrupper nog kan förväntas fortsätta att minska och även om skolsystemet skulle kunna förändras till fördel för barn från lägre socialgrupper, torde de grundläggande mekanismerna bakom snedrekryteringen fortgent komma att verka, med följd att barn från högre socialgrupper även i framtiden kommer att vara mer benägna än andra att fortsätta till högre utbildnings-

nivåer. Kan man via politiska åtgärder minska snedrekryteringen? En skola och en barnomsorg som gynnar alla barns kognitiva, sociala och emotionella utveckling är uppenbarligen eftersträvansvärda, men det verkar i dagsläget tveksamt om statsmakterna är villiga att satsa de därför nödvändiga resurserna. Att på olika sätt försöka höja begåvade barns aspirationsnivå, och därmed minska skillnaderna i värderingen av högre utbildning, skulle kanske kunna minska snedrekryteringen, men förutsätter en riktad verksamhet som möjligen är politiskt inkorrekt och samma kan vara fallet med att låta selectionen till fortsatt utbildning vara starkt beroende av intellektuella förutsättningar och skolmeriter.

Låga kostnader för högre utbildning är naturligtvis eftersträvansvärda, men den kostnad som ger den största skillnaden mellan barn från olika samhällsklasser – den inkomst som studenterna inte erhåller genom att avstå från att förvärvsarbeta – är troligtvis svår att komma åt, under antagande att överföringarna mellan föräldrar och studenter är relaterade till föräldrainkomsterna. Dessutom kan relativt fler studenter från högre socialgrupper hålla kostnaderna nere genom att bo kvar i föräldrahemmet, vilket rimligtvis i många fall är stort och ligger i en universitetsstad. En hög ungdomsarbetslöshet skulle kanske minska kostnaderna för förlorad inkomst, men torde knappast vara att rekommendera.

Sammanfattningsvis tror vi, som framgått, att vi får leva med den sociala snedrekryteringen. Att drastiskt minska den skulle kräva drakoniska åtgärder som av andra skäl inte är acceptabla. Det ursäktar självklart inte att inte rimliga åtgärder som kan leda till en minskning vidtas.

## LITTERATUR

- Boalt, G. 1947: *Skolutbildning och skolresultat för barn ur olika samhällsgrupper i Stockholm*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Boudon, R. 1974: *Education, opportunity & social inequality*. New York: John Wiley.
- De Graaf, P.M. & Ganzeboom, H.B.G. 1993: Family background and educational attainment in the Netherlands of birth cohorts 1891–1960. I Y. Shavit & H-P. Blossfeld (red): *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries*. Boulder, Col.: Westview.
- Entwistle, D., Alexander, K. & Olson L. 1997: *Children, schools and inequality*. Boulder, Col.: Westview.
- Erikson, R. & Jonsson, J.O. 1993: *Ursprung och utbildning. Social snedrekrytering till högre utbildning*. (SOU 1993:85) Stockholm: Fritzes.
- Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) 1994a: *Sorteringen i skolan. Studier i snedrekrytering och utbildningens konsekvenser*. Stockholm: Carlssons.
- Erikson, R. & Jonsson, J.O. 1994b: Ökade löneskillnader – ett sätt att ta tillvara begåvningsreserven? *Ekonomisk Debatt*, 22, 581–594.
- Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) 1996: *Can education be equalized? The Swedish case in comparative perspective*. Boulder, Col.: Westview Press.
- Gustafsson, J-E., Andersson, A. & Hansen, M. 2000: Prestationer och prestationsskillnader i 1990-talets skola. I *Välfärd och skola, Kommittén Välfärdsbokslut*. (SOU 2000:39) Stockholm: Fritzes.
- Henz, U. & Maas I. 1995: Chancengleichheit durch die Bildungsexpansion. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 47, 605–33.

- Härnqvist, K. 1958: *Reserverna för högre utbildning. Beräkningar och metoddiskussion. 1955 års universitetsutredning III.* (SOU 1958:11) Stockholm: Nordiska Bokhandeln.
- Jonsson, J.O. & Erikson, R. 2000: Understanding educational inequality: the Swedish experience. *L'Année Sociologique*, 50(2), 345–382.
- Jonsson, J.O., Mills, C. & Müller, W. 1996: A half century of increasing educational openness? Social class, gender and educational attainment in Sweden, Germany and Britain. I R. Erikson & J.O. Jonsson (red): *Can education be equalized?* Boulder, Col.: Westview Press.
- Keller, S. & Zavalloni Z. 1964: *Ambition and social class: A respecification. Social Forces*, 43, 58–70.
- Lindahl, M. 2000: *Studies in causal effects in empirical labor economics.* Edsbruk: Akademitryck.
- Müller, W. & Haun, D. 1994: Bildungsungleichheit im sozialen Wandel. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 46,1–42.
- SCB, 2000: *Universitet och högskolor. Grundutbildning: Social bakgrund bland högskolenybörjare 1998/99.* (Statistiska meddelanden, UF 20 SM 0002) Stockholm: SCB.
- Thelot, C. & Vallet, L-A. 2000: La réduction des inégalités sociales devant l'École depuis le début du siècle. *Économie et statistique*, 4/2000, 3–32.